

Теоретико-методологічні підходи до вивчення природи обдарованості // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К.: Вид-во „Міленіум”, 2006. – Вип. 1. – С. 7-17.

УДК 378. 937

Антонова О.Є.

кандидат педагогічних наук, доцент
(Житомирський державний університет)

Теоретико-методологічні підходи до вивчення природи обдарованості

У статті аналізуються теоретико-методологічні підходи до вивчення природи феномену обдарованості. Автор звертається до різних рівнів методології наукового дослідження з метою окреслення сутності та місця людини у світі, природи індивідуальних відмінностей між людьми (задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність), можливостей та способів розвитку здібностей та обдарувань особистості. При цьому використовуються системний, акмеологічний, особистісно-зорієнтований, діяльнісний підходи.

На порозі входження світової спільноти у третє тисячоліття особливої актуальності набуває розвиток творчих здібностей людини, який потребує якісно нового підходу до освіти на основі інтеграції зусиль учених, педагогів, громадськості всіх країн. Для України, яка прагне до статусу розвиненої, правової, демократичної держави, створення системи розвитку обдарованої особистості є необхідною умовою досягнення успіху на цьому шляху.

Проблема обдарованості, таланту, геніальності сягає своїм корінням у глибину віків і безпосередньо пов'язана з проблемою розуміння сутності та природи людини, багатогранністю її проявів. Складність, багатоаспектність та міждисциплінарний статус проблеми зумовлює необхідність всебічного її дослідження на різних рівнях методології науки. Методологія педагогічної науки являє собою багаторівневу систему, у якій більшість дослідників виокремлюють такі рівні [1;4]: рівень філософської методології; рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження; рівень конкретно-наукової методології; рівень методики і технології дослідження та практичної діяльності.

Вважаємо за доцільне у контексті нашої проблеми більш докладно розглянути на різних рівнях методології основні підходи до розв'язування таких питань: а) сутність та місце людини у світі; б) природа індивідуальних відмінностей між людьми (задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність); в) можливість та способи розвитку здібностей та обдарувань особистості.

Роль загальної світоглядної основи для інтерпретації результатів наукової діяльності з точки зору певної картини світу виконує **філософська методологія**, яка здійснює конструктивну критику отриманого наукового знання. До вивчення феномену людини філософія підходить у кількох аспектах [6, 261], а саме: у *світоглядному* плані вона обґрунтовує певні концепції, які характеризують місце людини у світі, її призначення, природу й сутність; у *методологічному* аспекті – розробляє оптимальні стратегії комплексного вивчення й удосконалення людини.

У нашому дослідженні ми ґрунтувалися на таких *ідеях* [6, 265-266]:

1) Людину слід розглядати з позицій єдності об'єктивного і суб'єктивного, скінченого і нескінченного. Відповідно до цього призначенням людини є прагнення до єдності, гармонії об'єктивного і суб'єктивного, скінченого і нескінченного в собі й у світі.

2) Субстратні рівні людини (природне і суспільне, внутрішній і духовний світ) не слід протиставляти й абсолютизувати. Сутність людини полягає у їх суперечливому поєднанні, у постійній гармонізації взаємовпливів, що і визначає характер людської цінності.

3) Природне в людині не зводиться до безпосередньо біологічного, а має в собі безконечність космосу. Соціальне не повинне зводитися лише до наявних суспільних відносин, а має охоплювати нескінченність культурно-історичної пам'яті. Внутрішній духовний світ слід розглядати не просто як функцію зовнішніх умов, а й як особливу самостійну реальність.

Отже, людина постає як цілісна єдність (природного і суспільного, об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і духовного), в якій всі вказані сторони взаємодії виступають як необхідні моменти. Саме тому і процес формування особистості має відбуватися як формування цілісної істоти, а не як розрізненої сукупності проєкцій абстрактних начал.

У контексті розв'язування проблеми походження і розвитку здібностей та обдарувань особистості методологічного значення набувають такі *принципи*, як:

✓ *Принцип історизму*, що передбачає вивчення будь-якого явища у процесі його виникнення, становлення і розвитку стосовно конкретної історичної епохи, соціально-економічних особливостей цієї епохи, що детермінують зміст, методи і організацію навчально-виховного процесу. Історія розвитку суспільства відсіває незначне, випадкове і висвітлює фундаментальне, доводячи, що визначне, величне краще бачиться на відстані. Історіографічний підхід дозволяє по-новому використати накопичені впродовж століть величезні фонди, в яких зберігається опис історичних подій, де центральне місце посідають, як правило, видатні люди чи групи людей, що можуть стати об'єктами дослідження. Погляд у глибини віків дозволяє ознайомитися і з думками видатних педагогів щодо проблеми обдарованості та її розвитку шляхом навчання і виховання, проаналізувати їх здобутки і прорахунки.

✓ *Єдність історичного та індивідуального (особистісного) розвитку.* Впродовж історичного розвитку людство пройшло шлях від певних передумов, які були закладені у первісній людині у вигляді визначених можливостей до повноцінної праці, мислення, мовлення, творчості; від простого пристосування до оточуючого середовища – до перетворення природної дійсності, до посилення свої природних можливостей штучними засобами. Так і кожна особистість впродовж свого онтогенезу проходить складний шлях, пов'язаний з реалізацією закладених у ній природних можливостей, від потенційної здатності виконувати певний вид діяльності до яскравого прояву здібностей, обдарувань, таланту, геніальності.

✓ *Єдність загального і особливого.* Кожна людина, як представник біологічного виду *Homo sapiens*, має певні особливості, що є загальними для всіх його представників, а саме: унікальний мозок, здатний не лише до умовно-рефлекторної, а й до конструктивної, творчої діяльності; прямоходіння, яке вивільнило передні кінцівки; розвинута кисть руки, здатна до здійснення трудових операцій; здатність до мовлення тощо. У той же час кожна людина є унікальною (тільки для неї характерний набір генів, що проявляється у відповідному фенотипічному образі, особливості функціонування нервової системи та фізіологічних процесів, задатки до певних видів діяльності тощо). Тобто, кожному людину характеризують своєрідність психіки та особистості, її неповторність, яка проявляється у рисах темпераменту і характеру, в емоційній, інтелектуальній і вольовій сферах, в інтересах, потребах і здібностях людини. Неповторність, унікальність відрізняє одну особистість від іншої, зумовлює специфічний стиль її діяльності й поведінки, надає їй своєрідної краси і неповторності.

✓ *Єдність природного та соціального.* Людина є одночасно творенням як природи, так і соціуму. Це істота, здатна до праці, соціально-детермінованого життя і спілкування на основі розумного ставлення до дійсності. Проте вона залишається природною істотою, адже її неприпустимо зводити до функцій її соціального способу життя. У той же час її не можна віднести і тільки до природної істоти, оскільки якісною відмінністю людини є її суспільно-трудова діяльність. Вдосконалювати і соціальні умови, і біологічні можливості людини треба *одночасно*, забезпечуючи їх оптимальну взаємодію. Соціально відповідальний, зрілий, вмілий громадянин і спеціаліст, здоровий, фізично досконалий індивід – ось що потрібно для нормального цілісного життя людини як істоти природно-суспільної.

Важливим у контексті нашого дослідження вбачається розуміння філософських *категорій* *можливості й дійсності*. За механізмом свого втілення ці категорії підкреслено процесуальні, тобто виражають буття в його становленні, у незавершеному прагненні до нових, більш досконалих форм, їх справедливо відносять до категорій модальності: об'єктивна реальність відображається в них з точки зору характеристик, які тільки

повинні бути розкритими. *Можливість* – це філософське поняття, яке відображує об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета у його незавершеному, потенційному розвитку. *Дійсність* є філософське поняття, яке характеризує реалізоване, завершене, актуалізоване буття предмета; дійсність можна назвати здійсненою можливістю [6, 220-222].

У цьому контексті природні задатки особистості до виконання певного виду діяльності постають як *потенційні можливості* особистості, що набувають свого розвитку і реалізуються у дійсність за виконання певних умов. Здібності не з'являються у людини на порожньому місці, „з нічого”. В основі розвитку здібностей лежать певні природні можливості людини, її задатки. Людина народжується з певними генетичними, вродженими анатомо-фізіологічними передумовами стати особистістю, тобто задатками, на основі яких надалі у певних соціальних умовах, у процесі діяльності та спілкування формуються здібності особистості. Тобто, *людина від народження володіє певним набором можливостей (задатків), які реалізуються у дійсність (розвиваються у здібності), якщо створено відповідні умови для такого розвитку*. Можливості можуть не реалізуватися і не перейти у дійсність, якщо відповідних умов не буде створено. Розвиток же певних задатків і здібностей викликає до життя, стимулює розвиток здібностей нового рівня, що дозволяє особистості продовжувати свій розвиток до необмеженого рівня. На думку С.Л. Рубінштейна, розвиток здібностей здійснюється у сукупності із задатками у вигляді спіралі. Реалізація можливостей, які надають здібності одного рівня розвитку, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей більш високого рівня і так далі [5, 227].

Рівень загальнонаукової методології вивчення феномену обдарованості передбачає звернення до системного підходу, який набув значного поширення у сучасних наукових доробках. Оскільки поняття обдарованості є багатозначним, його необхідно досліджувати комплексно на різних наукових рівнях, зокрема, на психофізіологічному, психологічному, соціально-психологічному, педагогічному рівнях. Вивчення індивідуальних особливостей на *психофізіологічному рівні* дозволяє вимірювати природні передумови, що входять до структури здібностей (біохімічну й електричну активність мозку, тривалість сну тощо). *Психологічний рівень* вивчення обдарованості характеризується визначенням індивідуальних особливостей пізнавальних процесів, зокрема обдаровану особистість вирізняє висока концентрація уваги, наполегливість у досягненні результату, інтуїція, надзвичайна здатність до абстрагування, креативне мислення тощо. *Соціально-психологічний рівень* передбачає визначення успішності діяльності за тривалий період, вивчає характер міжособистісних стосунків та індивідуальний стиль діяльності (особистісна система цінностей, стиль діяльності, егоцентризм як проекція власного сприймання і емоційних реакцій на явища тощо). *Педагогічний рівень* дослідження передбачає розробку концептуальних моделей розвитку обдарованості, створення

освітніх та виховних програм, відбір ефективних засобів, форм і методів роботи, спрямованих на її розвиток.

Практично всі теоретики погоджуються з тим, що системоутворюючим чинником у проблемі дослідження феномену обдарованості виступає **особистість**. З позицій загальної теорії систем особистість розглядається як певна система, яка має визначену множину взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність, стійку єдність, якій притаманні відповідні функції, цілі, склад, структура. Сукупність особистісних якостей має ієрархічну побудову і включає ряд підсистем, системний аналіз яких дає можливість описати її як організовану цілісність, визначити місце і роль здібностей та обдарованості, виявити відносини між компонентами різного порядку, відокремити суттєве від випадкового.

Слід відмітити, що в останній час у сучасній психологічній науці все відчутнішим стає обмеженість моновимірного уявлення про структуру особистості. Український дослідник В.В. Рибалка [4, 144-155], детально проаналізувавши сучасні підходи до побудови структури особистості, обґрунтовує концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості, яка може бути використана і для побудови моделі обдарованості. Він виділяє три взаємопов'язані базові виміри, які, на його думку, доцільно використовувати при побудові психологічної структури особистості: *соціально-психолого-індивідуальний*, „вертикальний”, з притаманними йому підструктурами особистості; *діяльнісний*, „горизонтальний”, що диференціюється на відповідні компоненти діяльності та поведінки; *віковий*, генетичний, що характеризує рівень розвитку якостей особистості, її задатків, здібностей, психічних властивостей. Дані виміри розглядаються автором як єдина система базових категорійних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Автор пропонує шлях конкретизації структурно-психологічного уявлення про особистість, що сприятиме їх системному вивченню, розумінню та розвитку; дозволить розробляти детальні моделі особистості. Зокрема, на п'ятому етапі конкретизації стає можливою класифікація спеціальних якостей, власне здібностей особистості щодо певних видів діяльності, яка узгоджується із загальноприйнятим визначенням здібностей як індивідуально-психологічних особливостей людини, що сприяють успішному виконанню нею тієї чи іншої діяльності (Б.М. Теплов, К.К. Платонов, Г.С. Костюк) [4, 144-155].

Феномен обдарованості потребує дослідження на рівні цілого комплексу наук. А оскільки сутність та природа обдарованості не може бути пояснена з позиції однієї наукової дисципліни, для даного явища характерним є існування значної кількості **теоретичних підходів** до його вивчення. Вчені досліджують природу обдарованості починаючи з другої половини ХІХ століття, сформулювавши при цьому цілий ряд теорій, кожна з яких певним чином намагається розв'язати завісу таємничості над цією проблемою. Серед найбільш розповсюджених і загальноприйнятих теоретичних підходів вирізняються такі: *трансцендентальний підхід* (Я.А. Коменський), який пояснює походження обдарованості даром Божим; *соціогенний підхід*

(К.А. Гельвецій, соціалісти утопісти, В.П.Ефроїмсон та інші), прихильники якого наполягають на виключному значенні оточуючого середовища, соціуму, у формуванні видатних здібностей; *спадково-еволюційний (біогенний) підхід* (Ф. Гальтон, Дж.Гілфорд та інші), сутність якого полягає у прямому наслідуванні дітьми виданих здібностей від своїх талановитих предків; *психо-генетичний напрям* (Ч. Ломброзо, І. Кант, В.П. Ефроїмсон та інші), що пов'язує прояви талановитості з глибинними захворюваннями психіки обдарованої особистості; *фізіологічний підхід* (І.П. Павлов), який намагається віднайти причини обдарованості у специфіці будови та функціонування центральної нервової системи, зокрема у функціональній спеціалізації півкуль головного мозку; *теорія здібностей* (Б.М. Теплов, Б.Г. Ананьєв, В.М. Мясіщев, А.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн та інші), прихильники якої впевнені в існуванні анатомо-фізіологічних й функціональних особливостей людини (задатків), які створюють певні передумови для розвитку індивідуально-психологічних особливостей, що відрізняють одну людину від іншої (здібностей), розвиток і вдосконалення яких відбувається у процесі цілеспрямованої діяльності.

Аналіз різних теоретичних підходів до пояснення природи обдарованості дозволяє констатувати, що на сучасному етапі розробки досліджуваної проблеми чітко окреслилися **три основні напрями** пошуків дослідників, а саме: обдарованість залежить від умов життя та системи виховання дітей у певному соціумі – *соціогенний підхід*; обдарованість зумовлена природними чинниками – *біогенний підхід*; обдарованість визначається ціннісними змістами індивідуальної свідомості – *аксіологічний підхід*.

Важливого значення для розв'язування проблеми обдарованості набуває **акмеологічний підхід**, сутність якого полягає у вивченні особистості як цілісного феномена в єдності її суттєвих сторін (індивід, особистість, індивідуальність); орієнтації людини на постійний саморозвиток і самовдосконалення, мотивації високих досягнень, прагненні високих результатів, життєвих успіхів; організації творчої діяльності особистості на всіх етапах її неперервної освіти, створенні необхідних умов для самореалізації її творчого потенціалу. Людина розглядається акмеологією як суб'єкт життєдіяльності, здатний до саморозвитку і творчості, до самоорганізації свого життя й професійної діяльності. В основу саморозвитку і самоорганізації покладено потреби людини у нових досягненнях, прагнення до успіху, до вдосконалення, активну життєву позицію, позитивне мислення, віру у свої можливості, розуміння суті життя. Важливого значення у цьому контексті набуває аналіз життя і діяльності дійсних представників вершин (науки і техніки, мистецтва та літератури), чий праці залишаються сучасними і сьогодні, а на прикладі їх життя і творчості можна навчатися і навчати інших [3, 122-123].

Отже, акмеологічний підхід спрямовано на дослідження умов самовдосконалення людини, чинників її саморозвитку, темпів її просування від однієї вершини до іншої, на досягнення „акме” у різні періоди зрілості

людини в її творчості, у розвитку всіх її життєвих сил. Акмеологія виступає як теорія загальних закономірностей досягнення вершин у людській життєдіяльності і розвитку цивілізації й інтегрує знання із багатьох наук про людину (культурології, психології, педагогіки, філософії, синергетики, генетики, валеології, фізіології).

Рівень **конкретно-наукової методології** потребує звернення до психологічних і педагогічних концепцій обдарованості, які розроблені на основі системного підходу. Поняття ж „обдарованість” не можна розглядати відірвано від понять „задатки” та „здібності”, які сьогодні конкретизуються на основі загальнопсихологічного та диференційно-психологічного підходів [2]. *Загальнопсихологічний підхід* під здібностями розуміє будь-який прояв можливостей людини (вихідне положення: людина *здатна*, може здійснювати певну діяльність). Звідси проблема здібностей набуває психолого-педагогічного спрямування і головним постає питання: як ефективніше набувати можливості, зокрема знання і уміння. З позиції цього підходу всі людні здібні, всі все можуть. *Диференційно-психологічний (індивідуально-психологічний) напрям*, навпаки, підкреслює вроджені відмінності між людьми за здібностями. Визначаючи здібності як індивідуальні особливості, що є умовою для успішного виконання діяльності, особливо підкреслюються три моменти (Б.М. Теплов): по-перше, під здібностями розуміють індивідуально-психологічні та фізіологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої; по-друге, під здібностями розуміють не всі індивідуальні особливості, а лише ті, що впливають на успішність виконання діяльності, тому якості характеру до здібностей не належать; по-третє, здібності не зводяться до знань і умінь, тобто до досвіду людини.

У сучасній науці *здібності* визначаються як яскравий прояв певної характеристики функцій, що зумовлений вродженими задатками. Функції характеризують здатність того чи іншого органа виконувати ту роль, для якого він створений природою. Всі ці характеристики наявні у кожній людині, проте ступінь вираженості їх у кожній людині різний. Якщо у людини характеристика функції перевищує середній рівень, то говорять про наявність у неї даної здібності, якщо вона набагато нижча – про відсутність даної здібності. Отже, поняття „здібність” застосовується для виділення людей, у яких характеристика певної функції проявляється значно більше, ніж звичайно.

Різниця прояву у різних людей певної характеристики функцій зумовлена їх вродженими морфо-фізіологічними особливостями, що отримали назву „*задатки*”. До задатків, перш за все, належать типологічні особливості прояву властивостей нервової системи, а також особливості будови деяких органів. Задатки є основою для розвитку здібностей, сприяють прояву тої чи іншої характеристики функцій, не підміняючи її. Особливістю задатків є те, що вони можуть одночасно входити до різних здібностей. Рівень здібності залежить не від одного задатку, а від їх кількості та специфіки поєднання. Отже, чим більше у людини задатків, тим вищий

рівень здібностей.

Виходячи з вищезазначеного під обдарованістю, як правило, розуміють індивідуальну потенційну своєрідність внутрішніх (задатки), зовнішніх (сприятливе соціальне середовище) та особистісних (позитивна „Я”-концепція, наявність відповідних вольових якостей, ціннісних орієнтирів, спрямованості, наполегливості тощо) передумов для розвитку здібностей особистості до рівня вище за умовно „середній”, завдяки яким вона може досягати значних успіхів у певній галузі діяльності. При цьому здібності не просто співіснують одне з одним, а набувають іншого характеру залежно від наявності та ступеня розвитку інших здібностей. Це якісно нове утворення, тому у різних людей обдарованість відрізняється не тільки рівнем прояву, а й якістю (індивідуальністю).

Використана література

- 1.Зинченко В.П., Смирнов С.Д. Методологические вопросы психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 165 с.
- 2.Ильин Е.П. Психология: Учебник для средних учебных заведений. – СПб.: Питер, 2004. – 560 с.
- 3.Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии: Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Политехника, 2002. – 189 с.
- 4.Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навч.-метод. посібник. – К.: НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 204 с.
- 5.Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
- 6.Філософія: Підручник /Г.А.Заїченко, В.М.Сагатовський, І.І.Кальний та ін.; За ред. Г.А.Заїченко. – К.: Вища шк., 1995. – 455 с.